

Hukuka Bakışta Başka Bir Boyut: Hukuk Fetişizmi

Umut KOLOŞ*

“Hukuk doğadan, ilk çobanların vardıkları pınarların çevresinden çıkmaz; hukuk, korkunç tarihleri ve kahramanları belli olan gerçek muharebelerden, zaferlerden, katliamlardan doğar; hukuk kundaklanmış kentlerden talan edilmiş topraklardan doğar; gündoğumunda can çekişen şu ünlü masumlarla doğar”¹

GİRİŞ

Fetişizm ve hukuk kavramları bir arada düşünüldüğünde, ilk izlenim itibariyle pek bir bağlantı görünmese de, bilimsel bir fetişizm tanımlamasının ya da yeni-kurgusunun hukuk alanı da dahil olacak biçimde farklı alanlara uygulanmasının, pratik ve bazen pratik/politik anlamlar taşıması mümkün olabilecektir. Ancak burada iki kavramın ilişkisini salt pratik/politik bağlamda ele almayacağımızı belirtmekte yarar vardır. Makalenin amacı başka ve yeni bir açıdan hukukun irdelenmesinin yapılabileceğini göstermeye çalışmaktır.

Makalede öncelikle fetişizm kavramının, farklı boyutlarının da hesaba katıldığı bir tahliline yer verilmiştir. Ardından fetişizmin asıl bağlantılı görüldüğü alanların dışında da uygulanabileceğine ilişkin örnekler sergilenmiştir. Çalışmanın devamında, peşinde olduğumuz “başka”lığa araştırdığımız umduğumuz hukuk fetişizmi tahliline yer verilmiştir. Bu yapılırken, örnekler oluşturması bakımından mevcut

hukuk fetişizmi algılayışları da gözden geçirilmiştir.

Makalede ulaşılmaya amaçlanan bir diğer hususun fetişizm algısını tekleştirip, tekleştirilen bu algının daha sonra dağılım alanlarına nasıl bir biçimde uygulanabileceğini göstermek olduğunu da ifade edebiliriz.

I. KAVRAMSAL BOYUT

A. Fetişizmin Klasik İki Boyutluluğu

Fetişizmin boyutlarından bahsetmeye başlamadan önce konuya ontolojik bir giriş yapmak uygun olacaktır. Yani fetişizmin ne’liği ile ilgili bilgi verilmesi gerekmektedir.

Fetişizm kavramı ile anlatılmak istenen bir nesneyi aslında onda olmayan özellikler ile donatmaktır. İleride bu tanımlı Cohen’i referans alarak formüle etmeye çalışacağız.

Fetiş kelimesinin etimolojik özelliklerine bu kısımda yer vermek daha doğru görünmektedir. Bu, gerek tarihsel olarak fetiş kelimesinin ortaya çıkışı, gerek buna dogmatik olarak yüklenen anlamlar sebebiyle, böyledir. Fetiş kelimesi Portekizce feitiço kelimesinde türemiştir. Kelimenin kökeni Latincedeki facticius-facec kelimesidir². Kelime ilk olarak 15. yy’da Portekizli tüccarlar tarafından kullanılmıştır. *Feitiço kelimesinin anlamı ise “imal edilen, “uydurulan”dır³*. Portekizli deniz tüccarları Gine ve Angola bölgelerinde pagan

* Arş. Gör. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilimdalı Öğretim Elemanı.

1 Michel Foucault, *Society Must Be Defended Lectures at the Collège De France 1975-76*, Çev. David Macey, New York, Picador, 2003, s.50.

2 Alfred C. Haddon, *Magic and Fetishism*, London, Archibald Constable, 1906, s.66.

3 Tatsuo Murakami, *Fetishism as the Origin of Religion: The Question of the Origin of Religion and the Problem of Materiality in the History of Religions*, California, UMI, 2001, s.1.

yerlilerin boyunlarına taktıkları veya çadır-
larının kirişlerine astıkları şeylere fetiş de-
mişlerdi. Ardından bu kelimenin türevleri
olan fetişçi, fetişist, fetişizm gibi kelimeler
oluşturdu⁴.

Ünlü Fransız psikolog Alfred Binet'ye
göre fetişizm kavramı cansız nesnelere
duyulan cinsel tutkuyu ifade etmektedir⁵.
Fetişizmin de içinde sayıldığı cinsel sap-
kınlığı ise sosyal yapıya bağlı, geçici ve
coğrafi farklılıkların da belirleyiciliğinin
söz konusu olduğu bir zeminde ele almak
gerekmektedir⁶.

Fetişizmden bahsedildiğinde, doğaldır
ki, onun temel anlamları olarak düşünüle-
bilecek klasik iki boyutu aklı gelmektedir.

Bunlardan birincisi özellikle Batı Af-
rika yerlilerinde rastlanan dinsel fetişizm
(religious fetishism) olarak karşımıza çık-
makta iken, bir diğeri cinsel sapma (sexu-
al perversion) niteliğindeki fetişizm olup
psikanalitik bir süreçle ilgilidir. Şimdi bu
boyutları ayrı ayrı ele alalım.

1. Dinsel Fetişizm

Fetişizmin temel anlamlarından biri te-
olojik (hatta antropolojik) düzlemde yer al-
maktadır. Buradaki fetişizm kavramsallaş-
tırmasında anahtar kelimeler obje, yaratım
ve gizem olarak sıralanabilecektir.

Fetişizmin dinsel boyutuyla ilgili
önemli açıklamaları Murakami'de bulmak
mümkündür.

Murakami'ye göre, fetişizm öncelikle,
insanların fiziksel çevreleriyle nasıl ileti-
şim kurup onu nasıl algıladıklarıyla ilgili

tahminlerini ifade etmekteydi. Üstelik bu
tahminler modern din çalışmalarını da kap-
sar biçimde insan bilimleri yöntemlerinde
ve kurumlarında yansımaları bulmaktadır⁷.
Modern din çalışmalarında dinin kaynağı
bahsinde iki temel öncül ortaya çıkmıştır.
İlkinde göre din tekil bir kökenden gelen in-
sancımlı bir sistem iken ikincisine göre din,
insani kökenli bir yönelim olarak anlaşıl-
malı ve tartışılmalıdır⁸.

Fetişler ve din ilişkisinde bu belirleme-
leri yapan Murakami'ye göre;

- *Fetişler materyal nesnelerdir*
- *Fetişleri insanlar yapar*
- *Fetişleri insanlar yok eder*⁹

Tarihsel bağlamda fetiş kelimesi za-
manla sihirsel potansiyele sahip tüm nes-
neleri içerir bir anlamda kullanılmaya baş-
lanmıştır. Teolojik açıklama ile yaklaşıldı-
ğında ise fetişizm cansız nesnelere yapılan
bir ibadet olarak karşımıza çıkar¹⁰.

Görüldüğü gibi fetiş olarak seçilen
nesne herhangi bir nesne olabilir; ancak o
nesnenin fetişleştirilmesinde her zaman bir
sebeptir¹¹. Bu sebep nesneyi fetişleş-
tiren toplumun özgül koşullarıyla birlikte
değerlendirilmelidir.

Öte yandan bir fetiş, ideal bir nosyonu
ya da oluşu belirten bir işaret ya da göster-
geden ibaret de olabilir¹². Buradan fetişleş-
tirmede aynı zamanda bir idealleştirmenin
de mevcut olduğu sonucuna varmak gerek-
tiği kanısındayız.

4 Briault Maulaurice, *Polytheism and Fetishism*, London, Sand&B. Herder Book, 1931, s.146.

5 Julie Peakman, "Sexual Perversion in History: An Introduction", *Sexual Perversions 1670-1890*, Ed. Julie Peakman, London, Palgrave Macmillan, 2009, s.1.

6 A.e.

7 Murakami, A.g.e., s.39.

8 A.e., s.12.

9 A.e., s.37.

10 Haddon, A.g.e., s.67.

11 A.e., s.72.

12 A.e., s.76.

Tüm bunların yanı sıra fetiş, varoluşuyla, kalıcı ya da geçici bir gizemi de barındırmaktadır¹³. Yani fetişin ortaya çık(arıl)ışında, nesnenin fetiş karakterini sürdürmesinde ve insanları etkilemesinde örtülü ve muhataplarınca ayırdına varılması güç bir sonuç söz konusudur.

Fetişlerin kökeni ile ilgili olarak fetişleştirilen nesnenin fetişleştirilmesinin her zaman bir sebebi olduğu anlaşılmaktadır; ancak bu sebep bazen rastlantısal olarak da bulunabilir. Bazen de fetiş, arzulan bir nesneye yüzeysel olarak benzeyen bir nesnedir ve bu nesnenin bir büyüğü olduğuna inanılır¹⁴.

Ek bir bilgi olarak, Durkheim'a göre fetişizmin büyü ve dinin iç içe geçtiği, yarattığımız ya da amaçlarımıza uygun gördüğümüz nesnelere bizi etkileyen güçler haline geldiği ve yeni yaratılmış bir sosyal bağın cisimleştiği kesit olarak ele alındığını söylemekte yarar var¹⁵. Özellikle amaçlarımıza uygun görüp tercih ettiğimiz nesnelere daha sonra bizi etkileyen güçler haline gelmeleri konusunun, aşağıda hukuk fetişizminin ötesine geçmeye çalıştığımızda, hatırlanmasının önemli olduğunu düşünüyoruz.

2. Psikanalitik Anlamda Fetişizm

Psikanalitik anlamda fetişizmden bahsedildiği yerde zorunlu olarak Freud olacaktır. Freud'a göre fetişizm, oğlan çocuğunun kadında varsaydığı penisin aslında olmadığını fark ettiğinde gerçekleşen ruhsal bir sürecin ta kendisidir. Bu süreci kısaca özetlemek gerekirse, oğlan çocuğu kadınların penisleri olmadığını fark ettiğinde

onların iğdiş edildiğini ve iğdiş edilme sırasının kendisinde olabileceğini düşünüp paniklemeye başlamaktadır¹⁶. Bu paniğin giderilmesi ancak kadının olmayan penisinin başka bir şey ile ikamesi sayesinde söz konusu olabilir. İkame edilen şey, kadının olmayan penisinin yerini alacak ve oğlan çocuğun iğdiş edilme tehlikesine karşı kullandığı bir kalkan olacaktır¹⁷.

Burada görülmesi gerektiği gibi iğdiş olgusunun oğlan çocuk tarafından aynı zamanda hem bir inkarı hem de bir kabulü söz konusudur¹⁸. Fetişleştirilen nesne, örneğin bir kadın ayakkabısı, kadında olmayan ve fakat oğlan çocukta iğdiş edilme korkusu yüzünden yerine bir şeylerin konmasını gerektiren penisin yerine konarak hem bu iğdiş ile başa çıkılmış ve kabul edilmiş hem de bu iğdişin etkileyciliğini penis ikamesi ile reddedilmiş yani inkar edilmiş olmaktadır.

Psikanalitik anlamda fetişizmin, oğlan çocuğun yukarıda bahsedilen paniğe kapılışının ortadan kaldırılması dışındaki bir diğer etkisini ise açığa çıkan tatmin bakımından ele alabiliriz. Gerçekten de fetişin sağladığı tatmin, ki bu tatmin Freud'un çözümlemeye göre iğdiş korkusundan kurtulma nedeniyle doğar, farklılıklar taşımaktadır.

Freud'un iğdiş korkusu yaşayan oğlan çocuğu masturbasyon yapmayı öğrenip penisinin önemini ayırdına varan, vajinayı gördüğünde iğdiş korkusu depresen ve bu korkuyu bir daha yaşamamak için penisi simgeleyecek ve asla iğdiş edilemeyecek bir fanteziye yönelip fetiş imal eden bir ço-

13 A.e., s.77.

14 Andrew Lang, *Modern Mythology*, London, Longmans Green, 1897, s.117.

15 David Graeber, "Fetishism as Social Creativity: Or Fetishes Are Gods in the Process of Construction", *Anthropological Theory*, Vol. 5, 2005, s.427.

16 Sigmund Freud, *Cinsellik Üzerine Üç Deneme*, Çev. Selçuk Budak, 3. bs, İstanbul, Öteki Yayınevi, 2006, s.341.

17 A.e. s.342.

18 A.e. s. 345.

cuktur¹⁹. Bu korkunun defedilmesinin, yani fetiş imalinin, kişinin kendini kontrolü ile gerçekleşen bir özneliği mümkün kıldığını düşünen bir yaklaşım da mevcuttur; öyle ki, fetişizmde fetiş olarak tercih edilen nesne, yokluğunun farkına varılan penisin yerine ikame edilebilecekler arasında daha az tehlikeli olan bir nesne olup bunu tercih eden oğlan çocuk da bu tercihte bulunmanın sağladığı kendini otonom görme imkânına kavuşan çocuktur²⁰.

Bu bağlamda tatmin boyutuna geri dönlendiğinde hem cinsel tatmin hem de içdiş korkusunun yenilmesi, çocuğa, cinsel bir anomali semptomunu da akla getiren, insanlararası cinsel ilişkiye girmeyi engelleyen ve doğal olan birleşmelerden ya da tatminlerden daha fazla hoşnut eden ve tatminkar olan bir tecrübeyi sağlamış olmaktadır²¹.

Şunu da eklemek gerekir, içdiş edilme korkusunu yaşayan fetişist çocuk erişkin olup da cinsel ilişkiye girdiğinde sadist davranışlar içinde de bulunabilecektir. Çünkü çocuğun bu fetişist fantezileri, gerçek hayatta kadınlarla kurulan ilişkilerde izin verilmeyecek agresyonları da içerebilmektedir²². Bu agresyonun hukuk fetişizmindeki karşılığı olarak hukukun zor kullanma niteliğine aşağıda değineceğiz.

B. Fetişizmin

Kavramsallaştırılmasında Boyutları Teke İndirme

Görüldüğü gibi, fetişizm kavramsallaştırmalarında ister dinsel yaklaşım ister psikanalitik yaklaşım referans alınsın, ortak özellikler vardır. Bu ortak özelliklerden hareketle yeknesak bir fetişizm algısına ulaşıp ulaşılamayacağı hakkında bir açılı-

şım yapılabilir. Bu noktada şimdiye kadar dinsel ve psikanalitik yaklaşımlardan yola çıkarak saptayabildiğimiz ortak özellikleri sıralamakta fayda var;

- *Fetiş, bir nesnedir*

Angola'lı yerlilerin pratiğinde ya da penis ikamesinde görüldüğü üzere fetiş adı verilen şey herhangi bir nesnedir.

- *Fetiş, bir fiksiyondur*

Fetişleştirilen şey değil, onun fetişleştirilme süreci ve ona atfedilen nitelikler duygusal ve psikik bir sürecin sonucu olma özellikleriyle birlikte bir yapıttır.

- *Fetişin altında bir yoksunluk yatar*

Yoksunluk ya da yoksun olma korkusu fetişleştirmede önemli rol oynar. Freud'un oğlan çocuğu içdiş edilme korkusundan yani penisinin yok olması korkusundan fetişleştirmeye giderken, dinsel fetişizmde de gizemli ve gizli güçleri varsayılan bir nesne güç yoksunluğunun yerini alması bakımından tapınılan şey haline getirilmekte ve bu da dinin kökenlerinden sayılabilmekteydi. Anlaşılan odur ki, olmayan erk, o erkin yokluğu ve yokluğun yarattığı boşluk, insanlarca doldurulmak yönünde niyet ve çaba sarfedilen bir konumda yer almaktadır.

- *Fetişleştirmede bir idealleştirme vardır*

Gerçekten de gerek dinsel boyutta gerek psikanalitik boyutta gerçekleşen fetişizm değerlendirmelerinde bir idealleştirme söz konusudur. Psikanalitik boyutta olmayan penisin yerine ikame edilen nesneye, ki bu nesnenin bir organ olmasına engel yoktur, dinsel boyutta doğüstü ve mistik güçleri olduğu varsayılan nesneye

19 Anthony Storr, "The Psychopathology of Fetishism and Transvestitism", *Journal of Analytical Psychology*, 1, 1957, s.154.

20 E.L. McCallum, *Object Lessons: How To do Things With Fetishism*, New York, State University of New York Press, 1999, s.30.

21 Jerrold Levinson, "Sexual Perversity", *Monist*, Vol.86, Issue 1, 2003, s.37.

22 Storr; A.g.e., s.155.

salt düşünsel sürecin ürünü olan anlamlar yüklenmiştir. Yani maddi temelleriyle alakasız ya da bu temellere çok uzak anlamlar maddeye atfedilmiş, düşünce maddeyi belirlemiştir. Bir anlamda olması düşünülen, olan'a ikame edilmiştir.

Bu ortak nokta belirlemelerinin ardından Cohen'in açıklamasına yer verebiliriz; zira G.A. Cohen'in çalışmaları iki boyutu birleştiren bir fetişizm anlayışı için yardımcı olabilir. Cohen'in çok yalın ve bir o kadar açık fetişizm kavramsallaştırması ilerleyen bölümlerde hukuk fetişizmini betimlerken de işimize çok yarayacaktır. Cohen'e göre,

“Bir şeyi fetiş haline getirmek ya da fetişleştirmek, o şeye kendi başına sahip olmadığı güçleri vermektir.”²³

II. FETİŞİZMDEN FETİŞİZMLERE

Uğraş paradoksal görünebilir –ve belki de öyledir. Ancak farklı fetişizm boyutlarını tekleştirmenin, ardından gerçekleştirilecek fetişizmler dağılımına uygun bir temel olabileceği görüşündeyiz.

Peki, “fetişizmden fetişizmlere” ne demektir?

Ya da bunun bir olasılığı, hatta olasılığın somutlaştırıldığı bir örnek var mıdır?

Bu aslında, tekleştirilen fetişizmin (ya da fetişizm algısının) bir dağılım aracı olarak, farklı fetişizm tahlillerine ve kavrayışlarına kaynaklık etmesini sağlamaya çabalamaktan başka bir şey değildir. Yapılmaya çalışılan tekleştirilen fetişizmin yeniden parçalanması değil, fetişizm kavramının anlamını geliştirerek yeni bağlamları kavramada araç olarak kullanılmasıdır. Bu noktada endüksiyonda pürüz olmadık-

ça endüktif bir yöntemin sonucunun, dedüksiyonda da pürüz olmamak kaydıyla dedüktif bir amaca alet edilmesinde metodolojik bir kaygılanmaya yer olmayacağı görüşündeyiz.

Buna verilecek örnek konusunda ise, evet, böyle bir örnek vardır: Marx'ın ünlü meta fetişizmi.

Detaylıca olmasa da, meta fetişizmin den ve onun tekleştirilmiş fetişizm algısı ile olan ilişkisinden bahsetmekte fayda var.

Marx meta fetişizmini açıklanabilir bir sır olarak görür. Metayı incelemekle onda mevcut metafizik ve teolojik görüntülerin ortaya çıkacağı görüşündedir²⁴. Meta denen şey ise insanın dışında bulunan ve sahip olduğu özellikler ile insanların ihtiyaçlarını gideren şeydir²⁵. Meta fetişizmi metanın mistik özelliklerini ifade etmede kullanılan bir kavram öbeğidir. Bu mistik özellikler dinsel fetişlerde söz konusu olana benzer biçimde hayat bulur. Öyle ki, Marx'a göre meta, mübadele sürecinde görüldüğü anlar itibariyle “toplumsal şey” haline gelir.

Din aleminde insan beyninin ürünleri nasıl bağımsız canlılar gibi görünüyorsa metalarda da böyle bir fetişleşme vardır²⁶.

Metanın mübadele sürecinde, ki bu sürece emek ürününün meta olarak ürettiği anı da katmak gerekir, fabrikadaki basit varlık olma statüsünden çıktığını ve toplumsallaştığını söylemek mümkündür. Öyle ki, bu toplumsallaşma, Marx'ın meta fetişizmini, meta olarak üretimi bir an için görmezden gelirsek, anlamlandırdığı andır. Bu an, emeğin toplumsal biçim aldığı an olarak kabul edilebilir²⁷.

Marx'ın meta fetişizmi kurgusunda anahtar işlevi şeyleşme/yabancılaşma oy-

23 Gerald A. Cohen, *Karl Marx'ın Tarih Teorisi Bir Savunma*, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998, s.141.

24 Karl Marx, *Kapital*, C.1, 7. bs, Çev. Alaattin Bilgi, Ankara, Sol Yayınları, 2004, s.81.

25 A.e., s.47.

26 A.e., s.83.

27 A.e., s.82.

namaktadır. Marx metanın fetişleşme sebe-bini emek ürününün şeyleşmesiyle açıklar; mistisizm buradadır. Ona göre “üreticilerin kendi aralarında bir ilişki olarak değil de, emek ürünleri arasında kurulan toplumsal bir ilişki olarak görünme[k]”²⁸ şeyleşme/ yabancılaşmanın kısa özetidir.

O halde meta fetişizmi ile ilgili iki önermeyi şöyle sıralayabiliriz;

- Meta fetişizmi emek ürününün, me-tanın toplumsallaşma süreciyle yakından ilgilidir. Buna sosyo-ekonomik önerme di-yebiliriz.

- Meta fetişizmde meta mübadelesi sürecinde aslanan emek ürünü sahiplerinin ilişkisi iken, fetişizm emek ürünleri arasın-daki ilişkiyi, insan unsurunu dışlayarak asıl ilişki olarak sunmaktadır. Buna da sosyo-psikolojik önerme diyebiliriz.

Önermeleri birleştirdiğimizde meta fe-tişizminin bir şeyleşme, insan eli ve bey-niyle yaratılmış olan ürünlerin bir şeyleş-mesi olduğunu ifade edebiliriz²⁹.

Diğer bir konu ise meta fetişizminin metaların kullanım değeriyle değil, müba-dele sürecinde önemli rol oynayan değişim değeriyle ilgili olmasıdır. Bu, fetişleşmenin toplumsal niteliği ile ilgili ipuçlarını sun-manın ötesinde, metaya harcanan emeğin değişim değerine dönüşmesini, bu değerın metada asli bir unsur olmamasına rağmen aslileşmesini ve sanki onda hep varmış gibi görünmesini de ifade etmektedir³⁰. O halde meta fetişizmde iki evre vardır; değişim değeri onu oluşturan maddi yapıdan ayrılır ve metaların özünde varmış, onlarda içkin-miş gibi varsayılır³¹.

Yine paradoksal bir belirlemeye yer vereceğiz. Şimdiye dek fetişleştirilen şeyin

bir nesne olduğuna ilişkin tutarlılık sergi-lenmekteydi. Oysa fetişleştirilenin, şeyleş-tirilen bir fenomen olması meta fetişizmi tahlilinden elde edilen bir sonuçtur. Her ne kadar meta fetişizmde de fetişleştirilen bir nesne ise de, tahlil bizi nesne dışı fenomenlerin de fetişleştirilmeye uygun olabileceğini kabul etmeye götürmektedir. Önemli olan, fenomenin insanüstüleşmesi, doğüstü niteliklerin fenomene atfedilmesi ve bu doğüstülüğün fenomende içkinleş-mesidir. Doğüstülük dendiğinde dinsel fetişizmde olduğu gibi tanrısal yani ilahi kudretlerin fenomene atfedilmesi anlaşılabilir gibi, sadece bunun anlaşılması yeterli değildir.

Meta fetişizmi tahlili şunu ortaya ko-yar; fetişizm insan ürünü olan fenomenle-rin şeyleşmesi/yabancılaşmasıdır. Bu belir-leme önemlidir; çünkü böylece hukuk fe-tişizmi, hukuk fenomeninin bu şekilde bir kavranışına dayanabilecektir. Bu kavrayışı uygulamayı birebir kopyalamak biçiminde almamak gerekir.

Tek boyutlu hale getirilen fetişizm kavramsallaştırmasında pratik yarar sağ-layacak yukarıdaki gibi girişimler, hukuk benzeri farklı çalışma alanlarına fetişizmin dağıtılması anlamında da işlevsel bir mü-dahaleye aracılık edebilecektir. Örneğin, fetiş nesnelere bağımlılıktan kurtarıp fe-nomenlere havale etmek, hukuk fetişizmi gibi bir konuda çalışma yönünde sağlanacak pratik yarar aracı olabilir.

III. HUKUK FETİŞİZMİ

Tekleştirilen fetişizm algısının dağılım alanlarına uygulanma biçimlerinden birisi olarak hukuk fetişizmi irdelendiğinde dile getirilenler, politik yorumlar ve yorum öte-si bağlamlar ele alınabilir.

28 A.e.

29 Karl Marx, *Marx/Engels Devlet ve Hukuk Üzerine, Der. ve Çev. Rona Serozan, İstanbul, Çağdaş Hukukçular Derneği Yayınları, 2010, s.2.*

30 Cohen, A.g.e., s.143.

31 A.e., s.144.

Buna başlamadan önce ise hukuk fetişizmi kavramı ile hukuksal fetişizm kavramı arasındaki ayrıma dikkat etmek gerekir. Hukuk fetişizmi dendiğinde, ayrıntıları aşağıda açıklanacağı üzere, hukukun kendisinin fetişleştirilmesi anlaşılmalıdır. Yani burada hukukun herhangi bir fetişleştirilmede oynadığı araçsal rol değil, bizzat hukukun fetişleştirilmesi söz konusudur. Hukukun hatasız, eksiksiz, yoktan var eden, zorunlu ve onsuz olmanın düşünülmemeyecek bir yapı olduğu yaklaşımı buna bir örnek olabilir. Hukuksal fetişizm ise hukuk aracılığıyla kimi kurumlara fetiş karakteri yüklemektir. Burada hukukun, örneğin bir iktidar oluşumuna ilişkin söylemleri ile onu fetişleştirmede oynadığı araçsal rol ön plandadır. Hukuksal fetişizm dendiğinde anlaşılabilir diğer husus herhangi bir hukuki düzenlemeye fetişizmin ya da fetişlerin konu olması bakımından ele alınabilir. Örneğin Angola'lı yerlilerin inanç ve ibadetlerini korumaya yönelecek bir hukuki düzenlemede fetişlerden bahsedilebilir.

A. Söylenenler

Iolanthe operasında The Lord Chancellor karakterinin söylediği şarkının sözleri şöyledir;

Hukuk, mükemmel olan her şeyin

Hakiki vücut buluşudur.

O hiçbir hatayı ya da çatlağı içermez,

Ve ben, efendilerim, hukuka vücut verir³²

Burada bir abartmanın olduğunu düşünebilir miyiz ya da hukuk mükemmel olanı

gösteren, hiçbir kusuru barındırmayan bir özellikte midir; hukuk bir hükümlerliliğin vücut bulması mıdır? Hukuk fetişizmi kavramı üzerine söylenenlerin aktarılmasından sonra bu soruların cevabını okura bırakacağız.

Hukuk fetişizmi kavramının ilk kullanımına, hukukta formalist yaklaşımın bir eleştirisini sergileyen François Géný'de rastlanmaktadır³³. Géný'ye göre formalist cephede hukuk kelamına öyle bir bağlılık vardır ki, burada adalet ve mantığın çok fazla konuşturduğu söylenemez³⁴. Bu anti-formalist söylemin kullandığı hukuk fetişizmi kavramı, anti - formalizmin ötesinde, Marksist bir kullanıma da konu olmuştur. Anti-formalizmin ötesine geçen bu Marksist kullanımda hukuk fetişizmi, insanların istemleri ve kararlarının dışında, yani iradi eylemden uzak, kendine özgü normatif değerlere sahip olduğu düşünülen bir hukuk anlayışını ifade etmektedir³⁵.

Marksist eğilimli hukuk fetişizmi açıklamalarının dikkat çeken bir yelpazesi meta fetişizmi ile kurulan bağlantıda oluşmaktadır. Örneğin Balbus, meta mübadelesiyle yurttaş mübadelesini bir koşutluk içinde sunduğu makalesinde³⁶ hukuk fetişizmini meta fetişizmine bağlamaktadır. Argümanını ise ürünlerin bireysel meta formunu aldığı kapitalist üretim tarzında insanların da bireysel yurttaş formunu alması şeklinde ortaya koyar ve Marx için hukuki form ile meta formunun bir ve aynı şey olduğunu iddia eder³⁷.

32 William McBride, "Fetishism of Illegality and the Mystifications of Authority and Legitimacy", *Georgia Law Review*, 18. s.863.

33 Hukuki formalizmin ileride hukukun otonomluğu olarak betimlenebilecek hukukun özerk yapısını ifade ettiğini bildirmekte yarar var. Hukukun mantıksal bir iç kurgusunun ve tutarlılığının olması, karakteristik konu, metod ve ilkelere sahip olması, bu sayede diğer disiplinlerden ayrıksı ve bağımsız bir oluşumu göstermesi bu bağlamda ele alınabilir (Sercan Gürler, "Ernest Weinrib'te Özel Hukuk Felsefesi ve Hukuki Formalizm", *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XIII, sayı 1-2, Haziran 2009, s.117-118).

34 Julieta Lemaitre, "Legal Fetishism at Home and Abroad", *Unbound*, 2007 Issue, s.7.

35 A.e., s.8 Buradaki kendine has normatif değerlere sahip olma durumu Lemaitre'in kullanımına bakılırsa, insani ve toplumsal etmenin dışlanması ağırlıklı bir yönelim şeklinde gerçekleşiyor. Ancak burada da hukuki formalizme dair kokular gelmiyor değil.

36 Isaac D. Balbus, "Commodity Form and Legal Form: An Essay on the 'Relative Autonomy' of the Law", *Law & Society*, Winter 1977, s.575.

Marx'ın meta fetişizmi örneğinde sergilenen "eşitlik" Balbus'un hukuk fetişizmi değerlendirmesi bakımından belirleyici olmuştur. Metalardaki insan emeği eşitliği vurgusu Balbus'ta hukukun eşitlik vurgusuna bağlanır. Çünkü ona göre bireysel yurttaşlar birbirlerine eşit değildirler, faaliyetleri ve girilen sosyal ilişkiler bağlamında uygun düşün kelime "eşitsizlik"tir. Bu yurttaşlar ihtiyaçları olan varlıklar olma özelliğinin yanı sıra mübadele nesnesidirler. Bu nesne'lik onları, aslen taşımadıkları bir eşit olma niteliğine kavuşturur ve kapitalizmin liberal öğretisinin ihtiyaç duyduğu evrensel eşitlik argümanı hukuk sayesinde gerçekleşir³⁸. Böylece hukuki form denen olgu bireyler ile hukuk arasında, içinde bireylerin hukuka nesnellik atfettikleri ve kendilerini onun bir nesnesi ya da yaratımı olarak telakki ettikleri fetişleştirilmiş bir ilişki yaratmaktadır³⁹. Burası önemlidir. Bireylerin kendilerini hukukun bir yaratımı olarak görmeleri, bizce, hukuk fetişizminin de ötesinde bir kavramsallaştırma ile birlikte tartışılmalıdır. Buna ileride değineceğiz. Ancak Balbus açıklamalarının sonunda hukuki normun doğruluğunun sorgulanmayışı ve meşruiyetinin ortadan kaldırılmasının dahi düşünülmemesinden bahsettiğinde⁴⁰ yine hukuk fetişizmi tartışmasının sınırları içindedir.

Balbus'a göre hukuk fetişizminin en büyük örneği Lemaitre'de bahsi geçen for-

malist hukuk teorisi iken, en bayağı hukuk fetişizmi örneği hukuka sahip olmasaydık herkes birbirini öldürürdü şeklinde ifade edilebilecek olan Hobbesçu "Homo Homini Lupus" anlayışında yatmaktadır⁴¹.

Balbus'un hukuk fetişizmi yorumunda açıklıkla görülüyor ki, ilk ayağı bireylerin varlıklarını hukuka borçlu olduğu yönündeki zihinsel süreç oluştururken diğer ayağı hukukun otonom bir yapıya sahip olduğu yönündeki formalist algı oluşturmaktadır.

Hukuk fetişizmine etraflıca değinen bir diğer isim ise Collins'dir. Collins'i ve ona atf ile hukuk fetişizminden bahseden Belliotti'yi paralel bir incelemeye tabi tutacağız.

Collins hukuk fetişizmi ile anlatılmak istenenin, basit bir ifadeyle, hukuk sistemlerinin sosyal düzenin ve medeniyetin asli bileşeni olduğu yönündeki inanç olduğunu belirtmektedir⁴². Collins'e göre hukuk fetişizmi üç boyut ile ele alınabilir;

· İlk sosyal düzenin sağlanmasında hukuk düzeninin varlığının zorunlu olduğu ve bir hukuk düzeni ile onun sağladığı kurallara uyma sonucu meydana gelmedikçe medeniyetin de imkansız olduğu yönündeki boyuttan bahsetmektedir⁴³. Bu boyutun açılımını ise Belliotti'de bulabiliriz. Belliotti hukukun zorunluluğu (the necessity of law) dediği bu boyutta hukukun insanları en kötünden koruyan ve insanlar için en

37 *A.e. Marx'ın, farklı türden emeklerin ve emek ürünlerinin eşitlenmesinin mübadele süreci içinde nasıl gerçekleştiğini betimlediğini söyleyebiliriz. Farklı ürünler için söz konusu olan emeklerin insan emeği ortak paydasında eşitlenmesi hukuki eşitlik anlayışı bakımından ufuk açıcı olabilir. Emeklerinin eşitliğini varsaymak ve mübadeleyi sağlamak için insanların da eşit olduklarını kabule ihtiyaç vardır. Burada liberal hukuk devreye girer; liberal hukuk ile sonlu ya da sonsuz bir eşitlik paradigması imkanı hale gelir. Sonlu eşitliği eşitler arasında eşitlik, sonsuz eşitliği ise böyle bir ayrım olmaksızın tasarlanan eşitlik anlayışı olarak görebiliriz.*

38 *A.e., s.575-576. Burada bireysel yurttaş kavramı, liberal felsefenin birey anlayışının siyasi bir kavram olan yurttaşlığa tamlanan olduğu bir tamlama olarak alınabilir.*

39 *A.e., s.582-583.*

40 *A.e., s.583.*

41 *A.e.*

42 *Hugh Collins, Marxism and Law, New York, Oxford University Press, 2001, s.10.*

iyiyi esirgeyen kurallar ve ilkeler bütünü olarak görülmesinden bahseder. Bunun ise liberal kapitalist sistemlerde görülen bir retorik olduğunu ifade eder⁴⁴.

· Hukuk fetişizminde ikinci boyutu ise Collins'e göre hukukun nev'i şahsına münhasır ve emsalsiz bir fenomen oluşu yönündeki anlayış oluşturur. Bu anlayış hukuk düzenlerinin, iktidar düzenlerinin daha geniş bir türü olmayıp kendine has karakteristiğinin olduğu varsayımına dayanır^{45,46}. Belliotti bu hususu hukukun otonomluğu (the autonomy of law) diyerek kategorize eder⁴⁶. Hukuk otonomisi ise üç alt özellik ile değerlendirilir. Yargı ile yasama arasındaki ayırmda görülene benzer kurumsal düzenleme örnekleri hukuk ile birlikte mümkün olmuştur. Ayrıca hukukçuların birbirleri ile kurdukları iletişim ayrık bir söylemi ifade eder. Son olarak hukuk sistemleri sosyolojik grupların birbirleri üzerinde uyguladıkları basit güç kullanımının ötesini ifade eder⁴⁷.

· Hukuk fetişizminin son boyutunu ise hukuk devleti doktrini oluşturur⁴⁸. Belliotti bunu hukuk devletinin arzu edilirliliği (the desirability of the rule of law) olarak nitelendirmiştir. Belliotti'nin hukuk devleti algısı, davaların benzeri biçimde sonuçlanması, geriye yürümeme, yasaların genel ve kişi ötesi oluşu gibi ilkeler ile biçimlenmektedir⁴⁹.

Hukukun zorunluluğu ile ilgili olarak, Collins'e göre, bu zorunluluk hukukun hayatı bir öneme sahip olduğu inancıyla pekişir; insanlar sosyal olguları, onları tanımlayan,

düzenleyen hukuki kategorilere göre yorumlarlar⁵⁰. Hukukun otonom varlığına, onun biricikliğine ve ayrıkılığına olan inanç da ikinci boyut ile yakından ilgilidir.

Hukukun kapsayıcılığı ile ilgili bir belirlemeyi de Collins hukuk fetişizmi değerlendirmesine dahil etmiştir. Toplumsal kuralların tümünün, örf ve adet kurallarının, sosyal düzeni oluşturan diğer normların hukuk olarak anlaşılmasını da hukuk fetişizminin bir varyantı olarak değerlendirmek mümkündür⁵¹.

Collins'e göre hukuk fetişizminin son kullanımı meta fetişizmi kavramıyla bağlantılıdır. Collins'in Balbus'a yaklaştığı momentlerdir bunlar. Ancak başka bir yönden yaklaşma söz konusudur. Özellikle burjuva hukuk sistemlerinde soyut ve genel kurallar bütünü olarak algılanan hukukta meta fetişizminin etkisinden bahsetmektedir. Bu etki ise tüm sosyal ilişkilerin genel kurallar tarafından idare edildiği bir zemin olarak hukuk alanına, hukuk formu ve içeriğine meta fetişizminin dahil olduğu iddiasını dile getirmektedir.

Pasukanis de hukuk fetişizmini meta fetişizmi bağlamında ele alır. Meta fetişizminin de emek ürününe, onda asli olmayan bir gücün ya da değer atfedildiğini Cohen'de görmüştük. Pasukanis'e göre de emek ürününe nasıl değer atfediliyorsa, bireye de öznel hak biçimi altında tasarımı alan bir egemenlik alanı atfedilmektedir. Pasukanis'in özet cümlesine göre "meta fetişizmi hukuk fetişizmi ile tamamlanmaktadır"⁵².

43 A.e., s.11.

44 Raymond A. Belliotti, "Marxist Jurisprudence: Historical Necessity and Radical Contingency", *Canadian Journal of Law and Jurisprudence*, Vol. IV, No:1, 1991, s.153.

45 Collins, A.g.e.

46 Belliotti, A.g.e.

47 Collins, A.g.e.

48 A.e., s.12.

49 Belliotti, A.g.e., s.154.

50 Collins, A.g.e., s.97.

51 A.e., s.99.

Marksist söylemin hukuk fetişizmi temellendirmelerinin aydınlatılmasında idealizm karşıtlığı dikkat çekmektedir. Bu idealizm karşıtlığını Marx'ta da bulmak mümkündür. Öyle ki, Marx'ın hukuk metafiziği dediği bir belirlemeden burada kısaca bahsedilmelidir. Marx'a göre hukuk metafiziği Kantçı idealizme ve Johann Fichte tarafından gerçekleştirilen doğal hukukun sözde bilimsel sistemlerine benzemektedir⁵³. Hukuk metafiziği güncel hukuktan ve hukukun güncel tüm formlarından ayrılan temel ilkeler ve tefekkürler ile sosyal gerçekliği bozmaktadır⁵⁴.

Marksist temelli hukuk fetişizmi tanımlamalarının dışında hukuk fetişizmi kullanımları da mevcuttur. Hukuk fetişizmine postmodern bağlamda yaklaşımı Santos'ta görebilmekteyiz. Santos'a göre postmodern dönüşüm süreci hukuk alanında da yansımaları bulmaktadır. Öyle ki, sosyal kolektivizm çözüldükçe yerine daha birey odaklı bir yaklaşım geçmektedir. Büyük öykülerdeki (metanarratives) geniş ve kapsayıcı anlamlandırma biçimlerinin tekeline karşı girişilen postmodern savaşında hukuk alanının kontrollü çözümlümü hukuku hem değersizleştirmekte hem de yüceliğinin ortadan kaldırılmasına yol açmaktadır⁵⁵. Santos'a göre hukuk fetişizminin bitimi yeni bir hukuk minimalizmine ve mikro devrimci pratiklere sebep olacaktır⁵⁶. Buradaki hukuk fetişizminden, devlete ve hukuka, onlar her kerede sosyal gerçekliğe karşılık geliyorlarmışçasına, boyun

eğme yönündeki ideolojik eğilimin çıkarılabildiği şekilde yorum getirilebilse de⁵⁷ bize göre Santos'un asıl vurguladığı şey postmodern hukuk yapma süreçleridir. Yani bir boyutuyla ulusalüstüleşen ve diğer boyutuyla yerleşen (glocalization) bir hukuk imaline atıfta bulunulmakta ve hukukun çözümlmesine vurgu yapılmaktadır.

B. Politik Yorumlar

Hukuk fetişizminin politik açılımlara da imkan hazırladığını söyleyebiliriz. Bir görüşe göre, hukuk fetişizmiyle yapılan yoksunluğun ve sosyal hareketlerin oluşturduğu gerçekliğin reddidir⁵⁸.

Diğer politik argüman hukuk fetişizmi kavramının kullanılışındaki politik teleolojiye göndermede bulunur. Bunu Collins'te görebiliriz. Hukuk fetişizmini ifade ederken kullanılan üç boyutun klasik liberal politikalara saldırı argümanı olduğu belirtilmiştir. Collins bu saldırının klasik alt yapı – üstyapı metaforlarının bir yeniden yorumlanması olarak kalmasını eleştirip saldırıyı olumsuz diye nitelendirir. Ona göre bu saldırı, hukukun ortadan kalkacağı ya da gereksizleşeceği beklentisini yaratmayan ve sadece hukukun önemine yönelen genel inancın altını oymaya girişen bir saldırı olmakla malüldür⁵⁹.

Hukuk fetişizminin politik bir kullanımın diğer sahibi anarşist söylemdir. Anarşist yaklaşımda da hukuk fetişlerinin kapitalist iktidarı ve sömürü ilişkilerini, daha büyük eşitsizliklere sebep olacak biçimde,

52 Evgeny B. Pasukanis, *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm*, Çev. Onur Karahanoğulları, İstanbul, Birikim Yayınları, 2002, s.118.

53 Donald R. Kelley, "The Metaphysics of Law: An Essay on the Very Young Marx", *American Historical Review*, Vol. 83, Issue 2, 78, s.354.

54 A.e.

55 Boaventura de Sousa Santos, "The Postmodern Transition: Law and Politics", *The Fate of Law*, Ed. Austin Sarrat and Thomas R. Kearns, USA, The University of Michigan Press, 1993, s.105.

56 A.e.

57 Chris Kocela, "The End of Legal Fetishism: Oedipa Maas as Postmodern Cartographer", *Oklahoma University Law Review*, Vol. 24, Number 3, 1999, s.629.

58 Lemaitre, A.g.e., s.17.

59 Collins, A.g.e., s.100.

genişletme işlevi vardır. Bu da hukukun işlevinden doğar. Proudhon'un ünlü "mülkiyet hırsızlıktır" sözünde özetlediği gibi anarşist kabulde de hukukun işlevi özel mülkiyeti tanımlama ve mevcudiyetini mümkün kılmanın ötesinde hükümetlerin iktidar ve meşruiyet kaynağı olmada saklıdır⁶⁰. Anarşist söylemin bu meşruiyet kaynağı olma belirlemesi önemlidir. Zira biz de hukuk fetişizminin esasında bir meşruiyet sağlama aracı olarak işlev gördüğü düşüncesindeyiz.

C. Hukuk Fetişizminin Yorumu ve Ötesi

Başlarda söylediklerimizi hatırlayalım. Fetiş bir nesne olarak niteledikten sonra meta fetişizmi tahliliyle kapsamı genişletip fetiş fenomenlere özgü kılmıştık. Fetişin fiksiyonel yapısına da değinip altında ciddi bir yoksunluğun yattığını hem psikanalitik hem de dinsel fetişizm boyutlarıyla göstermiş ve bu yoksunluğun ünlü meta fetişizmi örneğinde de varolduğunu vurgulamıştık.

Bu verilere hukuk fetişizmi ile ilgili söylenenleri de ekleyebiliriz. Amaç basit bir ekleme değildir; bilakis amaç fetişizmi, kavramın içini tutarlı materyaller ile doldurmaktır. O halde hukuk fetişizmi ile ilgili şunları söylemek mümkün olur.

1. Hukuk Fetişizminin Yorumu ve Yeni Bir Tanımı

Hukukun fonksiyonlarının kavranması bakımından hukukun geçerli, etkin ve adalete uygun olup olmadığı sorularının önemi vurgulanmaktadır⁶¹. Buradaki adalete uygunluk kriterini, onun daha çok hukuk felsefesi alanını ilgilendirdiğini düşündüğümüz için, göz ardı edeceğiz.

Hukukun geçerliliği, onun formel yanına yani temel yasalar bağlamında bir geçerlilik arayışına bağlanarak açıklanmaktadır⁶². Hukukun etkin olup olmadığı sorusuna verilecek yanıt ise geçerli hukuki süreçlerden sonra oluşan, örneğin bir yasanın, gerçekte uygulanıp uygulanmadığına ilişkin bir incelemenin ardından verilebilecektir⁶³.

Hukuk fetişizmi ile bu soruların bağlantılandırılması kuşkusuz fayda sağlayacaktır. Öyle ki, yukarıdaki geçerlilik ve etkinlik kriterlerini, hukuk fetişizmi bağlamında operasyonel olarak kullanmak mümkündür. Ancak operasyonun işlevli olabilmesi için gerek etkinliği gerek yürürlüğü (ancak özellikle etkinliği) hukuk fetişizmini yorumlama çabasına uyarlamak gerekiyor.

Hukuk normunun iş görüp görmemesi onun etkinliği olarak açıklanabilirken, bu iş görmenin nasıl sağlanacağı yani etkinliğinin gerçekleşmesinin nasıl mümkün olacağı hukuk fetişizmi ile açıklanabilir. Burada uyarlama işlemini gerçekleştirmemiz gerekiyor. Kişilerin, hukuk normunun üzerlerindeki etkisine nasıl "boyun eğdiği" meselesi uyarlamanın konusunu oluşturacaktır. Fetişleştirilen hukuk ya da hukukun bir fetiş haline gelmesi bu boyun eğmeyi sağlayan etmenlerden biri olarak düşünülebilir. Öyle ki, hukuka ilişkin fetişleşmiş algı onun uygulanabilirliğini sağlamada gayet işlevseldir. Kişilerin norma uymasını, normun önerdiği davranışın doğruluğuna olan inanç ve rasyonel süreçler ile alışkanlıklara dayanan bir sürece ve buna ek olarak kişinin bu normu ihlal edecek kudreti kendisinde görmemesine dayandıran görüşü de buraya dahil edebiliriz⁶⁴. Böylece elimizde iki veri oluyor. Birincisi hukukun etkinliği-

60 *An Enquiry into Anarchist Jurisprudence*, <http://www.scribd.com/doc/7823572/An-Enquiry-into-Anarchist-Jurisprudence> (Çevrimiçi)20.05.2010 17:17.

61 *Yasemin Işıktaç, Hukuk Sosyolojisi, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2008, s.166-167.*

62 *A.e., s.167.*

63 *A.e.*

ne duyulan ihtiyaç, ikincisi kişilerin hukuk normuna uyma sebepleri.

O halde hukukun fetişleştirilmesinin, insanların onunla alakalı rasyonel değerlendirmelerini yönlendirmeye, onları hukuk düzeninin yapısı karşısında güçsüzlük hissiyatıyla donatmaya ve hukukun genişletilmiş anlamıyla etkinliğini sağlama işlevine hizmet ettiğini söyleyebiliriz. Böylece, bu işlevden hareketle bir hukuk fetişizmi tanımlama çabasına girişebiliriz:

Hukuk fetişizmi: insanların hukuka ilişkin rasyonel değerlendirmelerini yönlendirerek ve onları hukuk düzeninin yapısı karşısında güçsüzlük hissiyatıyla donatarak, hukukun meşruiyet anlamında etkinliğini sağlamaya yarayan mistik bir araçtır.

Söylenenler’de bahsettiğimiz tüm argümanlar’de tanımın içine sığdırılabilir. Hukukun nevi şahsına münhasır karakteristiği ve otonomluğu, hukukun zorunluluğuna olan inanç, hukuk devleti arzusu, hukukun formalist yapısının yüceltilmesi gibi duygusal süreçleri bu tanım içinde yerli yerine oturtmak mümkündür. Hatta fetişizmin dinsel ve psikanalitik boyutlarıyla ilgili betimlemeler de burada kendilerine yer bulabilir.

Öncelikle hukuk fetişizmi ile bir fenomen olarak hukuk, amaçlanan, olması gerektiğine inanılan ve yokluğu fark edilen toplumsal yaşama düzeninin soyut bir ikamesidir. Bilindiği gibi hukuk, olan ile değil olması gereken ile ilgilenir ve bu alana yönelir. Yani olması gereken’e yönelen bir idealleştirme vardır burada. Hatta biraz daha ileri gidelim, hukukun ideal olarak olduğunu da iddia etmek mümkündür⁶⁴. İdeal olarak olan, maddi dünyada karşılığı olmayandır. Olanı gereken öyle bir idealleştirilir ki, buyruklarla, müeyyidelerle ve gerektiğinde zorla olan’ın etrafını sarar.

Bu “ideal olan”a olan tutku ise gözlemlenmesi zor olmayan bir vaziyettir. Onun gerçekleşmesi, gerçekleşmeye zorlanması gerekir. Olan, olması gereken’e uydurulduğu nispette olması gereken taraftarları tatmin olacaklardır, tıpkı fetişist çocuğun tatmininde olduğu gibi. Olan’ın istenmezliği, olması gereken’in olan’a karşı giriştiği savaşında agresifleşmesine sebep olur. Tutkulu bir agresyon... Bu agresyon hukukun zor kullanmasında görülebilir. Ayrıca olması gereken’i yasama süreçleriyle belirlemek, onu belirleyene, kendini kontrol etme ve düzenleme anlamlarında otonomluğa sahip olma hissiyatını da getirebilecektir.

Söylenenler’de meta fetişizmi ile hukuk fetişizmi arasında Balbus’un ve Collins’in kurdukları bağları belirtmiş ve özellikle yukarıdaki yorumumuzla bir açıklım getirmeye çalışmıştık. Burada meta fetişizminin hukuk fetişizmi ile kurulan bağlarının bir tekrarını yapmayı düşünmüyoruz. Ancak bizce meta fetişizmini fetişizmin somut bir kullanım örneği olarak almak demek, diğer fetişizmleri ile de ona bağlamak anlamına gelmiyor. Yani biz hukuk fetişizminden bahsettiğimizde ille de meta fetişizminin hukuka uygulanması biçiminde gerçekleşen bir kopyalama işlemini gerçekleştirmek zorunda değiliz. Şu da söylenmeli ki, fetişizm boyutlarını teke indirdikten sonra bu tekli algıyı farklı alanlara uygulamada benzerliklerin olması da kaçınılmazdır. Benzerlikler, bilinçli bir kopyalama niyetinin değil, eşyanın tabiatı icabıdır.

Yeni bir tanımlamasını yaptığımız hukuk fetişizminden doğan hukuk algısının hukuku, toplumsal formasyonun aslı unsuru sayacağını da belirtebiliriz. Öyle ki hukuk bir sonuç değil, bir neden haline gelir ve onsuz bir medeniyet mümkün değildir.

64 Mehmet Tevfik Özcan, *İlkel Topumlarda Toplumsal Kontrol*, İstanbul, Özne Yayınları, Ekim 1998, s.71.

65 Vecdi Aral, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2001, s.134 v.d.

O, herkesin cansiperane savunması gereken fenomendir ve devlet de ona uyacaktır. Devleti belirleyen ve onu idare edecek olanları sarıp sarmalayan bir bilincin adıdır hukuk.

Bu algıya ilişkin açıklanmasında fayda görülen şey ise, niteliği ya da anayasa hukukundaki yeri ne olursa olsun tüm devletlerin fetişleşmiş bir hukuk algısına ihtiyaç duymaları gerçeğidir. İki ayrı coğrafyada (hatta aynı coğrafyada), iki ayrı ideolojik temele dayanan iki devlet, farklı özellikleri haiz hukuk düzenlerini idealleştirip dünyanın kurtuluşu için kendi hukuk düzenlerinin yayılmasına ve etkinliğini arttırmasına çalışabilir. Bunda gariptenecek hiçbir şey yoktur. Aksine buradan hukuk fetişizmine ilişkin çıkarım yapılmalıdır. Tanımda hukuk fetişizminde bir yönlendirme olduğundan bahsettik. Bu paragrafta verilen örnek yönlendirmeye güzel bir karşılık oluşturmaktadır. Her devlet kendi hukukunun meşru görülmesine ihtiyaç duyar. İnsanların rasyonel tercihleri ve hukuka ilişkin algıları, hukukun meşruiyeti anlamındaki etkinliğine nüfuz eder. Bu anlamda kişilerin algısının bir kalıba dökülmesi gerekir. Bu kalıbın adıdır hukuk fetişizmi.

2. Hukuk Fetişizminin Ötesinde Bir Kavram: Hukuk Totemizmi

Burada Balbus'un hukuk fetişizmi yorumunu incelerken ileride değineceğimizi söylediğimiz yeni ve çok önemli olduğunu düşündüğümüz bir boyuta geçiyoruz. Hatırlayalım, Balbus hukuki form denen olgunun bireyler ile hukuk arasında, içinde bireylerin hukuka nesnellik atfettikleri ve kendilerini onun bir nesnesi ya da yaratımı olarak düşündükleri fetişleştirilmiş bir ilişkinin yattığından bahsetmekteydi⁶⁶. Balbus'un, bireylerin kendilerini hukukun bir nesnesi ya da yaratımı olarak telakki

ettikleri hukuk fetişizmi değerlendirmesi, bize göre, fetişizmin ötesine, totemizme ilişkindir.

Bu yorumu yapmak yetmiyor, totemizmi kısaca da olsa açıklamalıyız.

Totemin kelime anlamına bakacak olursak, "ilkel toplumlarda topluluğun ondan türediği sanılan ve kutsal sayılan hayvan, ağaç, rüzgar v.b. herhangi bir doğal nesne"ye totem dendiğini görürüz⁶⁷. Buradaki kilit etmeni "topluluğun ondan türediği sanılan" vurgusu oluşturmaktadır. Balbus da bireylerin kendilerini ondan yaratılmış olarak telakki ettikleri bir hukuktan bahsetmekteydi. Bu bağlamda yapılacak bir değerlendirmeye göre hukuk totemizmi nasıl açıklanabilir?

Totem tanımlamasının bir adım ilerisinde totemin özellikleri yer alır. Bu özellikler hukuk totemizmini anlamak bakımından faydalı olabilir.

Totemin ilkel topluluklardaki işlevi bir klandaşlık duygusunun yaratılmasıdır. Özellikle Avustralya ve Kuzey Amerika'daki yerlilerin bir hayvan, bitki ya da sair bir nesneden dolayı birbirlerini klandaş saymaları sonucunu doğuran kültürel ve sosyal durumu totemizm olarak adlandırabiliriz⁶⁸. Ayrıca totemin, yerlilerin mensubu oldukları kabileyi gösteren bir işaret olarak da kullanıldığını söyleyebiliriz⁶⁹.

Totemizm ile ilgili önemli bilgi ve belirlenmeleri Freud'da bulabiliriz. "Totem ve Tabu"nun burada değineceğimiz kısmında özetle, kabileden uzaklaştırılan erkek kardeşlerin kendilerini baskı altında tutan babalarını öldürmeleri, öldürmekle kalmayıp onu yemeleri ve yedikten sonra onun güçleriyle özdeşleşmeleri anlatılmaktadır.

Bu anlatımın önemi şuradan gelir; erkek kardeşler babalarını yedikten sonra

66 Balbus A.g.e., s.582-583.

67 <http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=TOTEM&ayn=tam> (Çevrimiçi)11.08.2010 12:36.

68 Lang, A.g.e., s.71.

sembolik olan ve gerçekle yer değiştiren bir güce sahip olmaktadır⁷⁰. Gerçek ve gerçekle yer değiştiren sembolik gücü, hukuk felsefesindeki olan - olması gereken ilişkisine benzetebiliriz. “Totem ve Tabu”da ortaya çıkan sembolik güç aslında varolmayan ve insanın, onun aracılığıyla kendisini inşa ettiği⁷¹ bir güçtür. Ayrıca bu sembol insanın kendisinin yerini alan, kendisi ile olan ilişkisini dış dünya ile yapılanırdan bir yabancılaşmayı da akla getirir⁷².

Hukuk totemizminde de benzeri bir sembolleştirilmenin varlığı ileri sürülebilir: Hukuk Devleti. Balbus'ta insanların, kendilerini onun tarafından yaratıldıklarını varsaydıkları hukuk, özneleştirme ile bunu yapar. Hak sahibi ve eşit insan modern hukukun vazgeçilmez öznesidir. İnsanları hak sahibi ve eşit bir özne olarak yaratan hukuk totemleştirilir ve yaratan mertebesine çıkarılır. Öyle ya, hukuk olmasaydı böyle bir eşitlik, felsefi hayallerimizde tutulu kalmaya mecbur kalırdı. Hukuk bu sembolik eşitliği, eşitliğin doğurduğu gücü yaratandır.

Hukuk devletinin sembolü olduğu hukuk totemizminde hukuk devleti sadece siyasi iktidarın politik içerikli takdir hakkı yerine hukuki meşruluğa göre idare etmesi⁷³ olarak anlaşılacaktır. Totemizmin teknik analizinde insanların ondan türediğine inanılan totem ve bu türeme işi hukuk totemizminde hukuk öznesi olarak yaratıma işaret edecektir. Buna örnek olarak modernizm koşullarında bireylerin kendi toplumsal konumlarını hukuk aracılığıyla algılamalarının gösterilmesi zorlama ol-

mayacaktır⁷⁴. Bu bağlamda hukuk ideolojisi hukuk totemizmine benzemektedir.

Totemizmle fetişizm arasındaki ilişkiye geldiğimizde ise şunlar söylenebilir. Totem, topluluğun ondan türediğine inanılan “şey” iken fetiş, doğüstü olduğu varsayılan “şey”dir. Böylece totemler fetişleri kapsar. Hukuk fetişizminin, hukukun insan ürünü olmadığı, bilakis, insanların hukuk sayesinde var olduğu yaklaşımı hukukun totemleştirilmesine, yani fetişizmin ötesini ifade eden hukuk totemizmine atılan bir adımı ifade etmede örnek olabilir. Durkheim'da fetişizmin, yarattığımız ya da amaçlarımıza uygun gördüğümüz nesnelere bizi etkileyen güçler haline geldiği ve yeni yaratılmış bir sosyal bağın cisimleştiği uğrak olduğunu yukarıda söylemiştik. Aslında bu belirleme fetişizmden ötesine, totemizme doğru atılan adımın bir diğer örneğidir. Bizi etkileyen güç olarak fetişlerin varlığından bahsetmek yeterli gelmediğinde, bizi belirleyen totemlerin varlığı gündeme gelecektir.

Ayrıca hukuk toplumsal bir düzenlemeyi nasıl hedefliyorsa, Freud'a göre totem de topluma duyulması gereken saygıyı hedeflemektedir⁷⁵. Hukuk bunu olması gereken'i gösteren hukuk normu ile gerçekleştirirken, totemde, aslında olmayan ve fakat sonradan ortaya çıkan sembolik güce boyun eğiş ifade etmektedir.

IV. SONUÇ

Makalede fetişizmin farklı kavranış boyutlarını ele alıp onlar aracılığıyla tekleştirilmiş bir fetişizm kavrayışına ulaşmaya

69 A.e., s.72-73.

70 Erdoğan Özmen, “Freud ve Lacan ‘Totem ve Tabu’ ”, *Akl Defteri*, Sayı 2, Yaz 2010, s.35.

71 A.e., s.36.

72 A.e.

73 Mehmet Tevfik Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, İstanbul, On İki Levha Yayınları, Temmuz 2008, s.198-199.

74 Mehmet Tevfik Özcan, “Hukuk Devleti: Modern Toplumun Hukuk Aracılığıyla Siyasal Meşruiyeti”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C.LXIV, Sayı 2, 2006, s.122.

çalıştık. Dinsel ve psikanalitik boyutlardan elde ettiğimiz tekleştirilmiş fetişizm algısı, farklı uygulama alanlarına dağıtmak üzere araç haline getirildi. Bu farklı uygulama alanlarından birisi de hukuktur. Hukuk fetişizmine giden yolda fetişizmdeki farklı anlam boyutlarını ortak paydalar halinde ortaya koyarak inşa etme yöntemi benimsenmiştir.

Makalede hukuk fetişizmine dair şimdiye kadar söylenenlere yer verip kendi hukuk fetişizmi tanımlamamızı yapmaya da çalıştık. Bu yeni tanımlamayı yapmamızın sebebi hukuk fetişizminin şimdiye kadarki anti-formalist eksende, Marksist eksende ve postmodern eksende gerçekleştirilen tanımlamalarının ve ele alınışlarının daha kapsayıcı ve açık bir niteliğe kavuşturulması gerektiğini hissetmemizden. Öyle ki biz bu tanımlamaları ya da ele alışları topyekün reddetmeden ve fakat onları aşan bir yeni tanımlamaya ulaşmaya çabaladık. Anti-formalist eksende hukukun nev'i şahsına münhasır ve otonom bir yapı oluşu eleştirilmekteydi. Bize göre hukuk fetişizmi dendiğinde sadece bu otonom yapının ele alınması yeterli değildir. Ulaştığımız tanımlama belirleme yolunda Marksist yaklaşımların önemli etkisi vardır. Ancak burada da Marx'ın meta fetişizmi pratiğinin hukuk üzerine birebir kopya edilmesi uğraşından da kaçınmaya çalıştık. Son olarak hukuk fetişizminin postmodern eksendeki ele alınışında hukukun çözülmesi ve minimalize hale gelişi tanım girişiminin uzağında kaldığı için onu dışarıda bıraktık.

Dikkat edilecek bir nokta ise hukuk fetişizmi ile hukuksal fetişizm arasındaki ayrımı koymaktır. Ortak nokta olarak her ikisinde de bir fetişleştirmenin olduğunu söyleyebileceğimiz bu iki kavram arasındaki temel fark hukuk fetişizminde fetişleştirilenin hukuk olmasına karşın hu-

kusalsal fetişizmde hukuk aracılığıyla farklı kurumların fetişleştirilmesidir.

Kendi tanımlamamızı yaptıktan sonra gördük ki, hukuk fetişizmi tanımlamalarının bir adım ötesine geçmek gerekiyor. Bu öte adımda ise karşımıza hukuk totemizmi çıkmıştır. Hukuk totemizmi ile hukuk fetişizmi arasında kurduğumuz bağın önemine çalışmada işaret etmiştik. Hukuk totemizmi hukuk fetişizmini kapsayan ve onu aşan bir yerde durmakta, hukuku algılayışta daha büyük bir rol oynamaktadır. Öyle ki, hukuk fetişizminde insanlar hukuka aslında sahip olmadığı güçleri atfedip onu idealleştirmekte ve bu sayede ona ilişkin rasyonel değerlendirmeleri yönlendirilip hukuk karşısında kendilerini güçsüz hissetmekte iken, hukuk totemizminde hukuk fetişizmini de aşan bir şekilde, insanların kendilerini hukukun bir yaratımı olarak görmeleri söz konusudur. Bu yaratım elbette fiziksel bir yaratım değildir. Söylemsel, ideolojik ve "hukuki" bir yaratımdır söz konusu olan.

Hukuk fetişizmi ile hukuk felsefesi, hukuk sosyolojisi ve hukuk tarihi ilişkilerine de değinmek gerekiyor. Bilindiği üzere hukukun ne'liğini, kavramsal boyuttaki tartışmayı hukuk ontolojisi ve dolayısıyla hukuk felsefesi ortaya koyar. Hukuk felsefesi hukukun ne olduğunu araştırır, belli bir yer ve zamana bağlı olmaksızın hukuk fikrinin doğasını ortaya koymaya çalışır⁷⁶.

Hukuk felsefesinin önemini tartışmaya, bu bilgiler ışığında, gerek yoktur.

Ancak felsefi bilginin yaşamını sürdürebilmesi için bilimsel bilgi alanındaki gelişmelerin önemini de kesinlikle yadsıyamayız. Bu anlamda, hukuk felsefesine en çok yardımcı olacak bilim alanları hukuk sosyolojisi ile hukuk tarihidir. Hukuk sosyolojisinin "hukuku sosyal gerçeklik içinde ve toplumsal yaşamın bir parça-

75 Sigmund Freud, *Totem ve Tabu*, Çev. Niyazi Berkez, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1993, s.164.

sı olarak ele alarak diğer sosyal olaylarla olan ilişkisini ince[le]yen⁷⁷ bir bilim dalı olarak tanımlanmasının önemini anlamak gerekiyor. Buradaki sosyal gerçeklik ile hukukun ilişkisini ise hukuk düzeninin sosyal gerçekliği ne ölçüde yansıttığı sorusuyla birlikte düşünmek gerekir. Olan'ı değil, olması gereken'i vurgulayan hukuk düzeninin sosyal gerçeklikle olan pürüzlü ilişkisini görmek kolay olsa gerektir.

Diğer bir nokta da hukuk tarihi ile hukuk felsefesi ilişkisinde söz konusu olmaktadır. Hukukun tarihsel süreçte oynadığı roller ve yöneldiği değerleri kavramada hukuk felsefesi ile hukuk tarihi mutlak bir yakınlık içindedir⁷⁸.

Bu noktadan hareketle önerimiz hukuk felsefesini, sıhhat bakımından, hukuk sosyolojisi ve hukuk tarihiyle besleyerek onu sosyal gerçekliğe yaklaştırma olacaktır⁷⁹. Bu yaklaştırma, hukuk felsefesini hukuk sosyolojisi ve hukuk tarihi olmaksızın düşünmemekten geçer. Felsefenin ayrı bir uzayda yer aldığını kabul ediyoruz elbette. Ancak hukuk felsefesi ile hukuk tarihi ve hukuk sosyolojisinin bağlarını ve etkileşimini kuvvetlendirmekten bahsediyoruz. Bunu yapmaktır hukuk felsefesinin yeniden üretiminde faydalı olacak; kısaca bununla hukuk felsefesi de hukuk sosyolojisi ve hukuk tarihi de kazanacaktır. Böylece hukukun anlaşılmasında çok boyutlu bir yaklaşımın önemini altını çizmiş oluyoruz. Hukuk felsefesi, hukuk sosyolojisi ve hukuk tarihi verilerinin bir arada değerlendirilmesi bu çok boyutlu yaklaşıma örnek olması bakımından çok önemlidir.

Sosyal gerçeklik ile kurulacak bu yakınlaşma ise hukuk ontolojisini oluştur-

mada pratik yarar sağlayacaktır. Böylece sosyal gerçeklikten uzak ve yönlendirmeye meyilli hukuk fetişizmine yahut hukuk totemizmine karşı kuvvetli bir duvar örülebilir. Hukuk felsefesi ile hukuk fetişizmi arasında kurulacak bağ bu vadede yer alır. Hukuk fetişizminin yönlendirici etkisi hukukun ontolojik boyutunda yer alacak sosyal gerçeklik ile aşılabilir. Kişilerin hukuka ilişkin değerlendirmelerini belirleyen etmenlerden biri olarak hukukun tanımlanmasında sosyal gerçeklikle kurulacak bağ, kişilerin hukuka dair düşüncelerini oluşturmalarında son derece önem taşımaktadır ve bu sosyal gerçeklik, belki de, hukuk fetişizminin yönlendirimine engel olma anlamında işlevseldir.

Hukuk fetişizminin ne olduğuna, hangi işlevleri gördüğüne dair verilen bu bilgilerden sonra hukuk fetişizmini reddedip reddetmediğimizi, onu nerede gördüğümüzü de ekleyerek makaleyi bitireceğiz.

Bir olgu olarak hukuk fetişizminin varlığını ve önemli bir alanı kapladığını kabul etmek gerekir. Hukuk fetişizmi gibi bir olgunun varlığını tespit etmek bir yerde bizi onun zorunluluğuna götürmektedir. Tüm hukuk düzenleri, birbirlerine tamamen zıt içerikte olsalar da meşruiyetlerini sağlamak zorundadırlar. Bu noktada hukuk fetişizmi tabiidir ki devreye girmektedir. Hukuk fetişizmi hukuk düzeninin varolmasının zorunlu ve normal sonucudur. Onu bu anlamda reddetmiyoruz.

Ancak onun normal bir sonuç olduğunu kabul etmek gördüğü işlevleri onaylamak anlamına gelmiyor. Bizce, insanların hukuka ilişkin değerlendirmeleri onu olması gerektiği gibi değil, olduğu gibi ele

76 Yasemin Işıktaç, *Hukuk Felsefesi*, 3. tıpkı bası, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2010, s.30.

77 Işıktaç, *Hukuk Sosyolojisi*, s.17.

78 Işıktaç, *Hukuk Felsefesi*, s.39.

79 Bu öneriye yönelecek itiraz felsefi bilgi ile bilimsel bilgi arasında epistemolojik engellerin mevcut olduğu yönünde getirilebilir. Oysa öneri, farklı epistemolojik düzlemler arasında bilgi ikamesini değil, farklı düzlemlerin birbirlerinin bilgilerinden yararlanmasını barındırdığı ölçüde bu itirazla karşı bağıştır.

olarak gerçekleşmelidir. Hukuk fetişizmi ve ötesinde yer alan hukuk totemizmi hukuka ilişkin değerlendirmeleri çarpıttığı ölçüde reddedilmelidir. Yapılması gereken hukuku ne eksik ne fazla, olduğu gibi analiz etmekten geçmektedir. Bunun önünde bir engel olarak gördüğümüz hukuk fetişizmini bu anlamda, reddediyoruz.

KAYNAKÇA

- Aral, Vecdi, Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2001.
- Balbus, Isaac D., "Commodity Form and Legal Form: An Essay on the 'Relative Autonomy' of the Law", Law & Society, Winter 1977, s.215-232.
- Belliotti, Raymond A., "Marxist Jurisprudence: Historical Necessity and Radical Contingency", Canadian Journal of Law and Jurisprudence, Vol. IV, No:1, 1991, s.145-164.
- Cohen, Gerald A., Karl Marx'ın Tarih Teorisi Bir Savunma, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998.
- Collins, Hugh, Marxism and Law, New York, Oxford University Press, 2001.
- Foucault, Michel, Society Must Be Defended Lectures at the Collège De France 1975-76, Çev. David Macey, New York, Picador, 2003.
- Freud, Sigmund, Cinsellik Üzerine Üç Deneme, Çev. Selçuk Budak, 3. bs, İstanbul, Öteki Yayınevi, 2006.
- Freud, Sigmund, Totem ve Tabu, Çev. Niyazi Berkez, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1993.
- Graeber, David, "Fetishism as Social Creativity: Or Fetishes Are Gods in the Process of Construction", Anthropological Theory, Vol. 5, 2005, s.407-438.
- Gürler, Sercan, "Ernest Weinrib'te Özel Hukuk Felsefesi ve Hukuki Formalizm", Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. XIII, Sayı 1-2, Haziran 2009, s.117-164.
- Haddon, Alfred C., Magic and Fetishism, London, Archibald Constable, 1906.
- Işıқтаç, Yasemin, Hukuk Felsefesi, 3. tıpkı bs., İstanbul, Filiz Kitabevi, 2010.
- Işıқтаç, Yasemin, Hukuk Sosyolojisi, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2008.
- Kelley, Donald R., "The Metaphysics of Law: An Essay on the Very Young Marx", American Historical Review, Vol. 83, Issue 2, April 78, s.350-367.
- Kocela, Chris, "The End of Legal Fetishism: Oedipa Maas as Postmodern Cartographer", Oklahoma University Law Review, Vol. 24, Number 3, 1999, s.625-641.
- Lang, Andrew, Modern Mythology, London, Longmans Green, 1897.
- Lemaitre, Julieta, "Legal Fetishism at Home and Abroad", Unbound, 2007 Issue, s.6-18.
- Levinson, Jerrold, "Sexual Perversity", Monist, Vol.86, Issue 1, 2003, s.30-54.
- Marx, Karl, Kapital, C.1, 7. bs., Çev. Alaattin Bilgi, Ankara, Sol Yayınları, 2004.
- Marx, Karl, Marx/Engels Devlet ve Hukuk Üzerine, Der. ve Çev. Rona Serozan, İstanbul, Çağdaş Hukukçular Derneği Yayınları, 2010.
- Maulaurice, Briault, Polytheism and Fetishism, London, Sand&B. Herder Book, 1931.
- McBride, William, "Fetishism of Illegality and the Mystifications of Authority and Legitimacy", Georgia Law Review, Vol. 18., s.863-890.
- McCallum, E.L., Object Lessons: How To do Things With Fetishism, New York, State University of New York Press, 1999.
- Murakami, Tatsuo, Fetishism as the Origin of Religion: The Question of the Origin of Religion and the Problem of Materiality in the History of Religions, California, UMI, 2001.
- Özcan, Mehmet Tefvik, "Hukuk Devleti: Modern Toplumun Hukuk Aracılığıyla Siyasal Meşruiyeti", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, C.LXIV, Sayı 2, 2006, s.119-144.

- Özcan, Mehmet Tevfik, İlkel Toplumlarda Toplumsal Kontrol, İstanbul, Özne Yayınları, Ekim 1998.
- Özcan, Mehmet Tevfik, Modern Toplum ve Hukuk Devleti, İstanbul, On İki Levha Yayınları, Temmuz 2008.
- Özmen, Erdoğan, “Freud ve Lacan ‘Totem ve Tabu’ ”, Akıl Defteri, Sayı 2, Yaz 2010, s.33-42.
- Pasukanis, Evgeny B., Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm, Çev. Onur Karahanoğulları, İstanbul, Birikim Yayınları, 2002.
- Peakman, Julie, “Sexual Perversion in History: An Introduction”, Sexual Perversions 1670-1890, Ed. Peakman Julie, London, Palgrave Macmillan, 2009.
- Santos, Boaventura de Sousa, “The Post-modern Transition: Law and Politics”, The Fate of Law, Ed. by Austin Sarrat and Thomas R. Kearns, USA, The University of Michigan Press, 1993, s.79-119.
- Storr, Anthony, “The Psychopathology of Fetishism and Transvestitism”, Journal of Analytical Psychology, 1, 1957, s.153-166.
- An Enquiry into Anarchist Jurisprudence, <http://www.scribd.com/doc/7823572/An-Enquiry-into-Anarchist-Jurisprudence> (Çevrimiçi) 20.05.2010 17:17
- <http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=TOTEM&ayn=tam> (Çevrimiçi) 11.08.2010 12:36